

Kocsis Zsuzsanna

A protestáns helyesírás kialakulásának kezdeti időszaka és nyomai egy főúri házaspár magyar leveleiben¹²

1. Bevezető

A *protestáns helyesírás* kifejezés nem csak a nyelvtudományban, hanem a szélesebb körben, kultúr- és művelődéstörténeti szempontból is ismert fogalom. A kérdéssel számos szerző, köztük kiváló nyelvészek és irodalomtörténészek is foglalkoztak már (KNEIÉZSA 1952, 1959; HORVÁTH 1957). Jellemző azonban, hogy ezek a munkák nem a reformáció korai szakaszától vizsgálják a kérdést, hanem a protestantizmus magyarországi megszilárdulását és az egyházak megerősödését, az ellenreformáció idejét tanulmányozzák. A protestantizmus magyarországi megjelenésének és elterjedésének időszakában az ortográfiai rendszert a helyesírástörténet felekezeti szempontból nem tanulmányozta, holott nem vethetjük el annak a lehetőségét, hogy a protestáns olvasmányok és azok írásrendszere már ebben az időszaban nyomot hagyott az ortográfián.

Jelen tanulmány e kritikus időszakban vizsgálja a helyesírási rendszer állapotát és egy meghatározott forráscsoport, részletes (írásjelenkénti) vizsgálata során keresi a reformáció jeleit a misszilisekben. A tanulmány első fele a korszak helyesírásformáló tényezőit mutatja be röviden, míg a tanulmány második fele a forráscsoport elemzéséből és ez alapján levont következtetésekből áll.

2. Történeti áttekintés az előzményekről

A magyar helyesírási rendszer kialakulása és rögzülése, egy igen hosszú, mégis dinamikus folyamat volt. A rendszer formálódásának terjedelmes időtartama, ugyanakkor mozgalmassága egyaránt a társadalomra vezethető vissza, amelyben a helyesírás létrejött. A magyar nyelv 11. századi első latin betűs rögzítése és az 1832-ben, a Magyar Tudós Társaság által kiadott helyesírási szabályzat megjelenése közt eltelt évszázadokban számos olyan művelődéstörténeti változás ment végbe, amely nem csak a magyar nyelvre, de annak helyesírására is hatást gyakorolt.

A magyar nyelv latin betűs helyesírása már a kezdetektől nem tekinthető egységesnek (KNEIÉZSA 1952, 1959; KOROMPAY 2003), ami a két nyelv hangzókészletbeli különbségeire vezethető vissza. A magyar nyelv klasszikus latinhoz viszonyított többlethangjainak pontos jelölésére számos kísérletet tettek a különböző korszakok írnokai, aminek következtében kifejlődött előbb a kancellária, majd a huszita, végül a keverék helyesírás.

Annak a ténye, hogy egy nemzet latin betűs írásmódja a kezdeti időszakokban még nagy heterogenitást mutat, sem meglepőnek, sem egyedülállónak nem mondható, hiszen természetesen nem csak a magyar hangzókészlet tért el jelentősen klasszikus latintól, de a cseh, a lengyel, sőt még maguk a neolatin nyelvek is (vö. BALÁZS–DEDE 2009; POMBO 2012; BADDELEY 2012; BUNČIĆ 2012). Azonban, míg Európa más részein viszonylag hamar, a középkor utolsó évtizedeire egységesült a helyesírás (KNEIÉZSA 1952: 3), addig a Magyar Királyságban ez az újkor végére történt meg (vö. KNEIÉZSA 1952, 1959; KOROMPAY 2003, 2012, 2015). A 16. század mégis fordulópontra a helyesírás történetében, mert ebben az időszakban jelentek meg azok a munkák, melyekre a későbbi hangjelölés épült, s elindultak azok a folyamatok, amelyek eredményeként az újmagyar korban létrejött az egységes hangjelölési rendszer.

¹ A Reformációs Emlékbizottság által támogatott REB-16-2-KUT-0012 számú kutatás.

² Jelen dolgozat a támogatott időszakban megvalósítható kutatás eredményeit összegzi, s további lehetséges vizsgálatok alapját képezi.

KNIEZSA ISTVÁN az egységesülés lassúságának okát egy mindenképp fölé magasodó szellemi központ hiányában látta (1959: 5). Ezt a szerepet a korszakban több különböző intézmény is betölthette, köztük elsősorban a királyi udvar, mint például Spanyolországban (POMBO 2012), Franciaországban (BÁRDOSI 2009: 74)³ és az egyetemek, mint Lengyelországban (PÁTRÓVICS 2009: 115).⁴ A Magyar Királyságban azonban a fent említett intézmények már a mohácsi csata előtt sem tudtak ellátni írásegységesítő-funkciót.

3. A magyar helyesírás fő jellemzői a 16. században

Az ország három részre szakadása után remény sem maradt arra, hogy egyik vagy másik intézmény a magyar szellemi élet élére álljon, s ezáltal a helyesírást is formálja. A hangjelölési rendszer fejlődése azonban mégsem maradt abba, hanem – a maga heterogén módján – más úton folytatódott. BÁRCZI GÉZA a magyar helyesírást ebben a korszakra „egy folyamatosan javuló” rendszerként jellemezte, amelynek megújulása részben belső kezdeményezés útján, részben külső hatásokra történik (1996: 97).⁵

A 16. századra számos különböző hangjelölési gyakorlat jött létre, melyek saját logikai rendszerük alapján hatékony megoldást kínáltak a magyar hangzókészlet írásmódjára (KOROMPAY 2003). KNIEZSA ISTVÁN 12 típusú helyesírást (1952: 102–142) különböztet meg a korszak kezdetén.⁶ A század folyamán az oktatási rendszer folyamatos kiépülésének következményében, az írás és olvasás tudásának terjedésével ezen rendszerek száma nemhogy csökkent, de folyamatosan növekedett. Országos központ hiányában a literátusok más-más forrásból sajátították el a hangjelölést, s a megtanult rendszert a későbbiekben (egy-egy főúri udvar keretében tevékenykedve) kedvükre variálták. Különösen igaz ez az olyan szabadabb írásbeli produkciónak teret engedő műfajokra, mint a misszilis (vö. ABAFFY 1969), de a korai nyomtatványok és kézzel írott könyvekre is a változatosság jellemző. A középmagyar kor hangjelölésében a fonémák egy kisebb csoportjának volt csak egyetlen graféma a jele (*a, b, d, e, f, h, l, m, n, o, p, r*), általában legalább kettő (*k, t*) vagy ennél is több (*i, v*) variáció létezett jelölésükre. Sőt, volt olyan hang, amelynek 19-nél is több jele létezett a korban (*ö*) (vö. DEME 1965; FARKAS 1971). Bár a rendszer ebben az állapotában is működőképes volt, szükségessé vált az egyszerűsítése. Hogy pontosan mi váltotta ki az egységesítő és ezzel egy időben egyszerűsítő törekvéseket, nem tudjuk pontosan megmondani. FARKAS VILMOS utal arra, hogy a hangok megterheltsége és jelölésükben bekövetkező váltás közt összefüggés van⁷. A nyelv történeti változásai közül többet a nyelvi gazdaságosság elve hívott életre. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy ez a mechanizmus nem csak élőszóban, de írásban is hatott egyfajta belső kényszerként.⁸

4. A nyelvtanítók szerepe

Ha a helyesírási rendszer egyszerűsítésének pontos belső okát jelenleg még nem is ismerjük, igényével mindenképpen számolnunk kell a korszakban, mely igény jelenlétét a

---

³A francia helyesírás egységesülésének első időszaka a 13–15. században ment végbe, mely során a királyi udvar „átvette az irodalomtól az írott nyelv alakításának szerepét” (BÁRDOSI 2009: 74).

⁴Egyes nemzetek esetében egységesítő szerepet betölthette a nyomda is, ahogy történet ez Angliában Caxton nyomtatványainak hatására (BUDAI 2009: 15–16). A nyomtatás korai időszakában a nyomdák alapítása (s főleg fenntartása) igen nagy (anyagi) terhet jelentett, ezért főként vagy valamely egyetemnek, vagy magának a királynak a támogatásával jöttek létre, mely feltételek sokáig hiányoztak a középmagyar korban.

⁵A nyelvhasználatra ható külső és belső tényezők szerepéről lásd bővebben BENKŐ (1998: 122), KISS (2003: 33)

⁶KNIEZSA adatai a kódexekre vonatkoznak, oklevelek, glosszák, levelek nem képezik késő ómagyar kori korpuszának részét.

⁷FARKAS VILMOS nézete szerint a gyakori, megterhelt hangok esetében a nyelvhasználók hajlamosabbak voltak rövidebb, egyszerűbb jelöléseket alkalmazni; például a betűkapcsolat helyett egy graféma és mellékjel kombinációt használni (1982).

⁸A nyelvi gazdaságosságról bővebben lásd BENKŐ 1988: 171.

grammatikaírók törekvései is igazolják. Ez a készítés Sylvester grammatikájában is megjelenik, de Dévai Bíró Mátyás az, aki mindezt explicitté is teszi. Ortográfiájában az írás gyakorlati hasznára hívja fel a figyelmet, munkájával tanítani kíván és egy olyan rendszert adni, ami minden magyar beszélőnek megfelel (vö. VARJAS 1960; KOROMPAY 2003). Utóbbi törekvése az egyes, „problémás” hangok jelölésében mutatkozik meg. Dévai kitűnő nyelvérzékkel látja át a magyar nyelvjárások ejtésbeli különbségeit. Az *Orthographia Vngarica* (1549; első, elveszett kiadása: 1538) vagylagos olvasásával egy olyan hangjelölési rendszert hoz létre, amelyet a különböző dialektusú személyek is nehézség nélkül olvashatnak. Ilyen megoldásai a kétféle *ű* (az *ű* olvasata [ü, ű] vagy [ö, ő] pl. *kű – kő*; az *ű* olvasata [ü, ű] vagy [i, í] pl, *szüve – szive*); *u* és *ű* (*u* [u], *ű* [u, o] pl. *lű – ló*) (vö. VARJAS 1960; KOROMPAY 2003).

A grammatikák és ortográfiák azonban csak egy kis rétegre gyakoroltak hatást, sok esetben a következő grammatikák szerzőire. BÁRCZI szerint egy-egy új helyesírási megoldás viszonylag lassan fejt ki a hatását, mivel a helyesírási rendszer sokkal konzervatívabb, mint az előbeszéd (1996: 98). Ez lehet annak is a hátterében, hogy a grammatikák hangjelölési megoldásai a hétköznapi nyelvhasználók körében hatottak ugyan, de hatásuk nem volt tartós, és nem terjedt el széles körben (VARJAS 1969). Az írás átfogó megváltozásához más tényezőkre volt szükség.

5. A művelődéstörténeti hatások sokrétősége

A magyar hangjelölési rendszert hosszútávon is megváltoztató jelenségek a nyelven kívüli valóságból érkeztek. Szellemi központ hiányában ugyanis a magyar helyesírási rendszer, különösen a hangjelölés, minden eddigieknél érzékenyebbé vált a különböző külső impulzusokra.⁹ A 16. században számos olyan esemény következett be, amelyek nem csak a társadalmat, hanem magát az írásrendszert is átfomálták. A változást számos különböző tényező idézte el, de kiemelt szerepe volt benne a humanizmusnak, a protestantizmus térhódításának, az iskolarendszer kiépülésének, a török hódoltságnak és a nyomtatás magyarországi elterjedésének (VARJAS 1960, 1969, BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967; KOROMPAY 2003, 2015, 2016). KOROMPAY KLÁRA hívta fel a figyelmet a peregrináció magyar művelődés- és helyesírástörténetben betöltött szerepére rámutatva arra, hogy a szellemi irányzatok beáramlásának kapuja az egyetemjárás volt (2015, 2016). Fontos továbbá megjegyezni, hogy a fent említett jelenségek részint ok-okozati viszonyban álltak, részben pedig egymás mellett működve és egymást hatásukat erősítve léteztek.¹⁰

A kora újkorban az új szellemi irányzatok áramlatai az egyetemeken keresztül érték el a magyar értelmiséget. A török hódítás után hazai egyetemek hiányában a magyar peregrináció mértéke minden eddigieknél nagyobb mértéket öltött (SZÖGI 2005). A magyar diákok fő úticélja Bécs és Krakkó, későbbiekben pedig Wittenberg voltak. Nagyobb számban jelentek meg még magyar hallgatók Párizsban, Bolognában és Padovában is (SZÖGI 2005). Az egyetemjárásnak köszönhetően ismerkedett meg a magyar értelmiség jelentős része a humanizmus és a protestantizmus eszméivel. A látogatott városokban pedig (gyakran az egyetem intézményében) találkoztak a nemzeti nyelvű nyomtatott irodalommal és az adott korszakban a legmodernebb nyomtatási technológiákkal.

Az egyetemjárás hatása az egyes hallgatók helyesírásán is tetten érhető. Hangjelölési rendszerükben ugyanis olyan sajátosságok vannak, amelyekkel az adott korszakban minden valószínűséggel így találkozhattak (VARJAS 1969). A pontos forrás megjelölés nehéz

---

⁹BENKŐ LORÁND A történeti nyelvtudomány alapjai című munkájában hívja fel a figyelmet arra tényre, hogy a nyelv formálódását nem csak a benne érvényesülő hatások és ellenhatások idézték elő, hanem a nyelven kívüli valóság is jelentős hatást gyakorolt rá (BENKŐ 1998: 127-128). Mindezt érvényesnek tekinthetjük a nyelv rögzítésének esetében is.

¹⁰Bár a folyamatok egy időben, egyszerre működtek, a munka átláthatósága érdekében egy szempontot emelek ki (a könyvnyomtatást), s ennek fényében tárgyalom a többi jelenség hatását és a hangjelölés formálódását.

(valószínűleg nem is lehetséges), de feltehetjük a részben oktatóik, részben az ott olvasott könyveken keresztül, részben pedig a környezetükkel folytatott kommunikáció által érték el a magyar hallgatókat ezek a hatások. Két kiváló nyelvtanírónk, Sylvester és Dévai hangjelölési rendszerén e hatásmechanizmus nyomai jól kivehetők. Sylvester legelső (krakkói) munkái még a kancelláriai helyesírás nyomai látszanak (KNEZSA 1952: 12; VARJAS 1960: 18). Ennek egy részét megőrzi, illetőleg logikáját megtartja pl.: a *gh* [g] esetén, ahogyan Dévai is pl.: a *cs* és *c* jelölésekben. Huszita helyesírási hagyományokra nyúlnak vissza jelölésrendszerükben a palatális mássalhangzókra alkalmazott grafémák (*g, l, n, r*)¹¹. Német (nyomdai) hatásként jelenik meg előbb Sylvesternél, majd Dévainál az *sz* és *z* párok jelölése (*/ʒ,β*), valamint az *ó, ú* betűk. Az *ę* graféma erasmista hagyomány, amelynek közvetítő a lengyel grammatikák (pl. Zaborowski) is lehettek (PÁTROVICS 2009: 17). A lengyel grammatikákban is megjelenő német nyomdai hatás erősíthette továbbá a *w* graféma *v* hang jelölését, illetőleg a *c* hangra alkalmazott *cz* kombinációkat.¹²

6. A humanizmus szerepe

A humanizmus eszméje már a 15. századi Európában is jelen van, s Mátyás király udvarát is áthatotta. Az uralkodó ennek jegyében kezdett könyvtára kialakításába s nyomdák, valamint egyetem alapításába. Korábban viszont az irodalom és költészet nyelve még elsősorban a latin. A 15. és 16. század fordulóján jelenik meg a Biblia szövegének fordítására és a laikusok körében népnyelven való terjesztésére az igény (ÁCS 2013).¹³ A korszak nagy humanista (például Erasmus) és protestáns (Luther, Melanchthon) gondolkodói mind magukévá teszik az eszmét, és nem csak maguk kezdenek fordításba, hanem ösztönzésükre számos tanítványuk és követőjük is (ÁCS 2013). Az első magyar nyelvű bibliafordítás, mely nyomtatásban is megjelent, a Bécsben tanult, s Erasmust példaképének tekintő Komjáti Benedek 1533-as Szent Pál levelei c. kiadványa (ÁCS 2013). Időrendben ezt Pesti Gábor műve (Bécs, 1536), majd Melanchthon wittenbergi tanítványának, Sylvester Jánosnak Újtestamentuma követte (1541), a későbbiekben pedig egyre több részleges bibliafordítás és magyarázat jelent meg, jellemzően valamikor krakkói és wittenbergi peregrinusok tollából (vö. HORVÁTH 1957).

7. A reformáció kiemelt jelentősége

Kétségtelen, hogy a magyar nyelvű irodalom elterjedésének legnagyobb mozgatórugója a protestantizmus volt. A 16. századi reformáció tanainak és a kultúrának a terjesztésében legfontosabb eszköznek a könyvnyomtatást tekintette (KISS 2016), s felismerte mindebben az anyanyelvi irodalom fontosságát (VARJAS 1969). A protestantizmust követő és eszméivel szimpatizáló literátus réteg csakhamar a magáévá tette a magyar irodalom ügyét, s szorgalmazták a nemzeti nyelvű irodalom megszületését. Jelentős változást hozott mind a reformáció, mind a nyelv ügyének az Erdélyi Fejedelemség megerősödése és az a tény, hogy élére protestáns és a protestantizmussal szimpatizáló fejedelmek kerültek. A három részre szakadt ország keleti felében ezért kialakulhatott egy olyan közeg, melyben a protestáns tanítókat nem üldözték, így azok koncentrálhattak irodalmi tevékenységükre is.

---

¹¹ Sylvester és Dévai kapcsolata igen különleges a magyar helyesírás történetében, rendszerük között szemmel láthatóan párhuzam van (vö. VARJAS 1960: 22). Ennek okát a legtöbb kutató a kapcsoltságban látja (VARJAS 1960: 21, KOROMPAY 2003: 586), VARJAS BÉLA egyenesen barátként definiálja őket (1960: 21). Nem feledkezhetünk meg azonban a közös alap jelentőségéről, hisz Wittenbergben és Krakkóban közel azonos impulzusok érhették őket.

¹² Hangjelöléseiket l. részletesen a mellékletben.

¹³ Bibliafordítások természetesen korábban is vannak, sőt a magyar kódexirodalom jelentős része tartalmaz a Bibliából származó részleteket (vö. LÁZS 2009), azonban ezek elsősorban a szerzetesrendek (gyakran női) tagjai számára készültek (TARNAI 1984; MADAS–MONOK 2003).

Az új tanok terjesztésének leggyorsabb és leghatékonyabb módja a nyomtatás volt. Miután a fejedelemség területén lehetőség nyílt a protestáns szerzők működésére és irodalmuk olvasására, egyre nagyobb szükség lett a nyomdákra (TEVAN 1984). Ennek volt köszönhető, hogy az ország keleti részein viszonylag rövid időn belül több nyomda is megnyílt, köztük a Hoffhalter és Heltai-féle nyomdák. Az ország nyugati felében ezzel szemben a sárvári nyomda után évtizedek teltek el a következő állandó műhely megnyitásáig.¹⁴ A Magyar Királyság területén működő szerzők ezért kénytelenek voltak Bécsben vagy más külföldi városban (köztük a legnépszerűbb Krakkó volt) kiadni munkáikat. A hódoltság részekén pedig ezekben az időkben egyáltalán nem működtek állandó nyomdák.

A nyomtatás hazai elterjedésének a protestantizmus adott lehetőséget, a helyesírásra azonban ebben az időszakban, nem maga a vallási irányzat, hanem az adott felekezethez kötődő nyomda gyakorolt hatást (KOROMPAY 2003; KISS 2016).

8. Író, nyomda és nyomdász a 16. században

A hangjelölés és nyomtatás kapcsolatát általában egy egyoldalú viszonyként képzelik el a kutatók, amiben csak a nyomda befolyásolta az írást. Ez részben persze igaz, hiszen, ahogyan arra KOROMPAY KLÁRA is felhívta rá a figyelmet (2003: 584) a nyomdának mindig is volt egyfajta technikai kötöttsége. Ugyanakkor azt sem feledhetjük el, hogy a nyomda és nyomdász feladata közönségének kiszolgálása volt, aminek következtében időről időre szükségessé vált betűkészletének megújítása és az aktuális írásrendszerhez igazítása. Jó példája ennek a Vietor-féle nyomda készletének változása. Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek kiadásakor (1533) Hieronymus nyomdájában még nem teljesek a betűkészletek. A palatális magán- (*ȯ, u̇*), és mássalhangzók (*g, l, n, r*), valamint a hosszú magánhangzók (*a, e*) közül több is hiányzik, illetőleg az *sz* hang jele (*ß*) sincs még meg. Beszerzésük hosszú ideig tartott, mert az eközben Vietornál nyomtatott magyar kiadványokból következetesen hiányoznak. Gálszécsi 1538-ban kiadott Énekeskönyvben például még mindig helyettesítve találhatók a betűk (az *ö-t eo*-val, az *ü-t* pedig *ew*-vel, *w̃*-vel jelöli [VARJAS 1969]). Az 1540-es évekre a Vietor-féle nyomda is be tudta szerezni a hiányzó betűket, így pl. Székely István Kalendáriuma már ezekkel a betűkkel látott napvilágot¹⁵ (vö. VARJAS 1969: 113–114, 119, V. ECSÉDY 2000: 151–152). Hogy a mester oly sok év után miért szerezte be a hiányzó betűket, annak, VARJAS szerint, Dévai ortográfiaja volt az oka (VARJAS 1969: 113). Feltehető ugyanis, hogy a komoly helyesírási reformot megalkotó Dévai ragaszkodott rendszeréhez.¹⁶

A nyomdász íróhoz való alkalmazkodásának jele lehet az is, hogy amennyiben a betűkészletek rendelkezésre álltak, úgy kezdetben egy-egy hang jelölésére több különböző megoldást alkalmaztak. Vietor például Komjáti, Ozorai, Gálszécsi munkáinál a magyar

---

¹⁴Időközben vándornomdászok tevékenységéről (rövid ideig) tudunk, pl. Huszár németújvári látogatása (FITZ 1959).

¹⁵Az első kiadás még ezek hiányában jelent meg.

¹⁶Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy Vietor nyomdájának korábbi hiányai szerepet játszottak abban, hogy Sylvester János sem a *Grammatica Hungarolatina*, sem az Újtestamentum kiadásában nem dolgozott a krakkói nyomdával, s később sem fogadta el segítségüket. Természetesen, ahogyan azt maga is kifejti mecénásának, legfőbb motiválója a hazai nyomda eszméje volt, de véleményem szerint nem lehetetlen, hogy egyéb elvi okok is közrejátszottak döntésében. Grammatikájában (melynek írásával már 1536-ban elkészült) a nyelvi nevelést tűzte ki célul, feltehetőleg ez az alaposág vezérelte a hangjelölés megalkotásában is. Elképzelhető, hogy Sylvester következetesen kívánta használni hangjelölés-rendszerét, s nem akart eltérni terveitől. Vietor nyomdájának akkori felszereltségével tisztában volt, tudta, hogy nála a grammatikához és a fordításhoz tervezett betűk nincsenek meg, ahogy a bécsi Syngrenius-nyomdának sem (VARJAS 1960: 24). Nem zárható ki, hogy ezért sem a már ismert nyomdászokat választotta a nyomtatványok kiadásához, hanem egy saját nyomda alapítására ösztönözte Nádasdyt. Továbbá feltehetőleg ezért is utasította vissza Vietor segítségét azután, hogy bebizonyosodott Strutius alkalmatlansága.

kézírásban is váltakozó jelölésű *ö* és *ü* hangokat maga is több variánsban jeleníti meg, feltehetően az eredeti kéziratok hatására.

8.1. Heltai Gáspár munkássága

Író és nyomdász viszonya gyökeresen Heltai Gáspár fellépésével változott meg. A korábbi nyomdai gyakorlatokkal szakítva nem csak abban az esetben tért el a kézirtattól, ha nem volt megfelelő betűje, hanem teljes mértékben a maga hangjelöléséhez alakított a nyomtatványokat. Íróként Heltai, sok kortársához hasonlóan, kialakította saját helyesírási-rendszerét. A hangjelölésén Sylvester és Dévai, valamint a krakkói nyomdák és bizonyos mértékben a kancelláriai írás nyomai mutatkoznak (vö. KOROMPAY 2003: 587).¹⁷ Munkája során következetesen egységesítette kiadványaiban (összesen mintegy 23 különböző mű) a helyesírást. Halála után a nyomda igyekezett elveihez hű maradni, de a nagy nyomdász következetessége és aprólékossága már szemmel láthatóan hiányzik a későbbi kiadványokból. Heltait ennek ellenére joggal nevezhetjük a magyar helyesírás egyik első egységesítőjének. 25 évi munkássága során az általa kiadott nagy mennyiségű mű már bizonyosan szélesebb olvasóközönségre is hatást gyakorolt, nem csak mennyiségének, hanem témaválasztásnak köszönhetően is.

A 16. század végén Károli Gáspár kisebb változtatásokkal a Heltai-féle helyesírási rendszert használja a Vizsolyi Biblia megjelenítésénél (1590), s hasonlóan jár el Szenci Molnár Albert is a Zsoltároskönyv (1607) kiadása során. E két művel és szerzővel pedig teljesül az a feltétel, amit BÁRCZI GÉZA egy helyesírási-rendszer elterjedéséhez szükségesnek tartott, a nagy hatású, népszerű író és mű (BÁRCZI 1998).

9. Területi kérdések

A 16. század végén Magyarország keleti területein hála a reformációnak, a nyomdának és nagy hatású szerzőknek, a hangjelölési rendszer egységesülni kezdett. Az ország nyugati és középső felén azonban ekkor a folyamat még nem indult el. Ebben szerepet játszhatott, hogy az adott területek uralkodói központjai távol estek a magyarok lakta országrészekről, így nem lehetettek a magyar kultúra fejlődésének mozgatói (vö. HORVÁTH 1957: 3, 8, 81). Az ország azon területein, ahol a magyar nemesség fennhatósága nem sérült, megindult a kultúra szerveződése. Ahogy a hazai egyetem hiányát a peregrináció pótolta, úgy pótolta a királyi centrumot a főúri udvarok egész sora. A 16. század elejétől egyre több nemesi család kezdett a magyar kultúra pártolásába, s mecénásként támogatta valamely tudós-író-költő pályáját (HORVÁTH 1957). Az egységesülés belső igénye természetesen az ország nyugati részein is munkálkodott, amiről a misszilisek tesznek tanúságot. Egy-egy főúri udvar írnokainak ugyanis nem csak nyelvhasználata, de írásrendszere is elkezdett egymáshoz csiszolódni. A folyamat azonban nem tudott úgy kiteljesedni, mint a fejedelemség területén (vö. ABÁFFY 1969: 68–69), mivel mögötte a 16. század végén mind a nagy hatású szerzők és művek hiányoztak, mind pedig egy olyan szellemi irányzat, amely előre vitte volna ennek ügyét. Ezt a hiányt csak a 17. század elején töltötte be az ellenreformáció, amely a katolikus területek helyesírását, ha sok éves késéssel is, de elkezdte egybeforrasztani (KOROMPAY 2003: 588–589).

Ha a 16. század helyesírási változásait hasonlítani szeretnék valamihez, legjobb lenne talán magához az országhoz viszonyítani. A magyar helyesírás története, ugyanis számos párhuzamot mutat a magyar társadalom történetével a korszakban. A század első évtizedeiben az erős tagoltság, mondhatni kaotikusság jellemezte. E tagoltság a század végéig megmarad, ugyanakkor különböző pontjain lassan egységesülni és erősödni kezdett.

---

¹⁷Heltai rendszerének bemutatására szolgáló táblázat a mellékletben.

10. A reformáció helyesírásának nyomai egy 16. századi levélegyüttesben

A fentiekben láthattuk, hogy milyen szervesen és folyamatosan formálódott az az egység a helyesírásban, amelyet ma a protestáns ortográfia részeinek tartunk. A továbbiakban térjünk rá arra, hogy ezen jelenségek hogyan jelennek meg a hétköznapi emberek, ha úgy tetszik, hétköznapi nyelvhasználók hagyományos, mindennapi kommunikációjában.

Hogy erre fényt derítsünk szükséges nagyobb mennyiségű, a korszakból származó levél részletes fonéma-graféma szintű elemzése és összevetése a korszak helyesírási rendszereivel, a fent bemutatott jelenségeket keresve. Egy módszeres és alapos kutatás kivitelezéséhez célszerű a vizsgálatot olyan forrásanyagon végrehajtani, mely a reformáció magyarországi megjelenésének korai időszakában keletkezett. A 16. század fordulópont a magyar protestantizmus történetében, ezért a legmegfelelőbb, ha a kutatás báziskorpusza ebből az évszázadból származik. Amennyiben a helyesírás spontán módosulását kívánja a kutató vizsgálni – nem pedig valamilyen lektori egység (pl. scriptorium vagy nyomda) által ellenőrzött és mesterségesen módosított változatot – abban az esetben szükséges az élőnyelvhez közel álló írásbeli produktumok elemzése. A 16. századból két forrástípus felel meg e kritériumoknak: a boszorkányper és a misszilis. Mivel azonban az előző típus ebből a korszakból viszonylag csekély mértékben maradt fenn (magyar nyelven), illetve jobbára egy személy írásképét mutatja be, véleményem szerint kevésbé alkalmas az elemzésre. Levelek, ezzel szemben, nagy számban és igen változatos szerzőségben maradtak fenn. Elemzésük ezért alkalmas a jelenségek feltérképezésére.

A 16. századból több ezres nagyságrendben maradt ránk misszilisek (vö. ABAFFY 1965). Mivel jelen kutatás időtartama és keretein nem teszik lehetővé egyszerre minden misszilis vizsgálatát, valamint a kutatás logikája is strukturált feldolgozást igényelt, ezért a vizsgálatot egy, a protestantizmus befogadása szempontjából különleges család kiválasztására törekedtem. Választásom a nyugat-dunántúli Batthyány családra esett. Az elemzés a család több tagjának levelein végeztem el.

11. A Batthyányak és a reformáció a 16. században

A tanulmányom első felében adott művelődés- és helyesírástörténeti áttekintésben több, a magyar ortográfia alakulása szempontjából jelentős személy névszerint is említésre kerül. Úgy vélem, kapcsolatukat a reformációval nem szükséges hosszan kifejteni vagy magyarázni, hisz az napjainkban az átlagos műveltséggel rendelkező személy számára már átlátható s egyértelmű. Ugyanakkor a Batthyányak esetében szerencsésnek tartom röviden bemutatni a család viszonyulását a korszakban újnak számító szellemi és vallási irányzathoz, mivel a család kora újkori történetéről viszonylag kevés információ került be a köztudatba.

A 16. század elején a Batthyányak, a korszak sok magyar arisztokráciájához hasonlóan, a római katolikus hitet gyakorolták, ez azonban a század végére megváltozott (vö. KOLTAI 2012). A 1500-as évek első felében a Batthyány család legidősebb férfi tagja Batthyány I. Ferenc lett apja I. Boldizsár 1520-as és öccse II. Boldizsár 1528-ban bekövetkezett halála után (vö. TERBE 2010). A mohácsi csatát is átélő és túlélő Batthyány nemcsak mint családjának rangidős férfi tagja szerzett megbecsülést, hanem igen sikeres politikai pályafutásával is. A mohácsi vést követő viharos időszakokban végül Ferdinánd oldalára állt, s ezt követően több fontos tisztséget, köztük a horvát bán címet is megszerezte. Mint a Habsburgok hű embere könnyű lenne azt mondani, hogy a bán kizárólag katolikus vallású és identitású személy lett volna. Azt természetesen el kell ismerni, hogy nyíltan nem tagadta meg hitét, ugyanakkor a

szimpatizált a reformáció tanaival. Ezt igazolja, hogy unokaöcseit Pomagaics Mihályra és Faddi Báintra bízta, akik mindketten protestáns hitűek voltak, s tanítványaikkal Melanchtont olvastak (KOLTAI 2012:52). 1537-ben pedig maga Dévai Bíró Mátyás volt a bán vendége Németújváron, birtokain pedig protestáns papokat támogatót (KOLTAI 2012: 52).

Batthyány unokaöccse, Kristóf többször bírálta a katolikus egyházat, akár nagybátyjával szemben is. Erre utal a győri püspök, Gregorianczi Pál egy 1563-ban kelt levele, melyben arról panaszkodik, hogy Batthyány Kristóf gúnyolódik a katolikus szertartásokon: „Ahol kegyelmed azt írja, hogy valami kűfalat szentelni jöttem ide, bizony azt nem várnám kegyelmedtől ilyen megcsúfolást...” (IVÁNYI 1990) Fiait, Boldizsárt és Gáspárt pedig nyíltan a protestáns tanok irányába terelte. Ebben még a vele sokat perlekedő feleségével, Svetkoivcs Erzsébettel is egyetértettek, aki Boldizsár fiát prédikátor tartására biztatta a 16. század derekán (KOLTAI 2012).

Batthyány Ferencnek és feleségének, Svetkovics Katalinnak nem születtek gyermekei, viszont kiterjedt rokonságuk gyermekeinek nevelésében aktívan részt vettek. A 16. századi Batthyány család harmadik generációja (Kristóf fiai), Boldizsár és Gáspár a horvát bán udvarában töltötte gyermekkoruk jelentős részét, ahol Ferenc gondoskodott a protestáns nevelőkről. Boldizsár (a felnőttkort megérő, később a család vezetőjeként I. Ferenc helyébe lépő fiú) a család első olyan tagja, aki bizonyosan protestáns, vele a család vallásváltása lezárult. A család tagjai ezt követően nyíltan a protestáns felekezet tagjai voltak, s aktívan támogatták a reformáció ügyét egészen a 17. század közepéig.

12. A levelek elemzése

12.1.1. A korpusz

A Batthyány család és a reformáció kapcsolatát, a családtörténet alapján, célszerű ott elkezdni, ahol, jobban mondva: akinél a változás elkezdődött. Ez a személy pedig nem más, mint Batthyány I. Ferenc. Vizsgálatomban először az ő udvarában keletkezett leveleket vizsgálom meg. A vizsgálatba bevontam a bán és felesége leveleit, mintegy 300 misszilit. A levelek helyesírási szempontú elemzéséhez szükséges volt az eredeti dokumentumok vizsgálata (amennyiben ez lehetséges), hogy az utólagos betoldások/javítások lehetőségét kizárjuk, a levelet egyértelműen egy kéznek tulajdoníthassuk. A feldolgozás menete a következő: az eredeti dokumentumok olvasása, a hangjelölési rendszer elemeinek kigyűjtése, az elemek rendszerezése és elemzése.

12.1.2. Az elemzés elvei és hipotézis

Bevezetőm elején kitértem arra, hogy a protestáns helyesírás fogalma a manapság ismert fogalomnak számít. Nyelvészeti értelemben azonban az elemzés megkezdése előtt szükségesnek tartom a fogalom szűkebb meghatározást. A protestáns helyesírás alatt elsősorban hangjelöléseket értjük (vö. KOROMPAY 2003). Elemzése tehát a graféma-morfémafelelések vizsgálatára épül. Ez lehet a) egyes hangok jelölésére használt betűk elemzése, b) egyes hangtani jelenségek elemzése (pl. hasonulások). Mivel a korszakban a helyesírási norma még születőben van (vö. DEME 1965), ezért protestantizmus korai időszakában a grafémák elemzése adhat releváns értékeket.

Jelen vizsgálatban ezért elsősorban a hangjelölések diverzitására koncentrálok a levelekben. Felmérem, hogy milyen grafémákat használnak az írnokok az egyes hangok jelölésére. Az eredményeket összevetem a 7. és 8. pontban ismertetett sajtóságiakkal, különös tekintettel Dévai Bíró hangzórendszerére, aki mint azt már korábban említettem személyesen

is találkozott Batthyány Ferencel és feleségével.¹⁸ Feltételezem, hogy Dévai Bíró rendszerének nyomait megtaláljuk a Batthyány-misszilisek egy részében. Nem tartom valószínűleg, hogy látogatásának ideje éles határvonal lenne a hangjelölési-rendszerben, de valószínűnek tartom, hogy a későbbi években (magyar nyelvű munkáinak megjelenése után) már találkozunk az udvarban jeleivel.

13. Eredmények

Kutatásom során összesen 305 magyar nyelvű levél 410 000 hangjelölését vizsgáltam vizsgáltam meg, melyek a Batthyány házaspár megbízásából íródtak a család székhelyein¹⁹ és Bécsben. A misszilisek közül több Batthyány Ferenc saját kezű levele, a kéziratok zöme íródeákok segítségével készül.

A levelek hangjelölési rendszere igen vegyes. Az latinhoz viszonyított többlethangok jelölésében a következő megoldások találhatók: a) betűkapcsolat (*chi* |cs|, *ew*, *eo* |ö|, *nj* |ny|); b) mellékjel (*g* /gy|, *e* |ö|, *w* |u, ü, v|); c) betűkapcsolatok mellékjelekkel kombinálva (*ew*, *eö* |ö|)²⁰. Ha a két Batthyány leveleinek hangjelölésének rendszerét összevetjük Sylvester és Dévai Bíró hangjelölési rendszerével több ponton párhuzamokat találunk. A legszembetűnőbb hasonlóság a palatális magán és mássalhangzók jelölésében található, ugyanis a két nyelvtanító által alkalmazott betűk mindegyike megtalálható a levelekben. Az affrikáták jelölésében Dévai Bíró *cz* |c| jelölése mutat párhuzamot a levelekkel, míg a spiránsok közül a mindkét szerző által alkalmazott *β* |sz| graféma adatolható kis mértékben.

Nem lelmi nyomát azonban az affrikáták jelölésében a sylvesteri *cz* |c| vagy a Dévai-féle *tz*, *ts* |c, cs| megoldásoknak, továbbá a labiális velárisok *o* |o, ó| jelének, illetve az illabiális felső nyelvállású palatális hangok jelölésére használt grafémáknak *i*, *i*, valamint a posztalveoláris spiránsok jelölésére alkalmazott *s*, *β* jeleknek |zs|.

Ha a hangjelöléseket a dokumentum keletkezési idejének szempontjából is megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a korpuszban már a korai levelekben megjelenik a Sylvester-Dévai hangjelölés jellegzetes elemei. Az évek múlásával felfedezhető, hogy az általuk bevezetett elemek mind gyakrabban adatolhatók a levelekben. Ennek két okát valószínűsíthetjük. Egyfelől az általuk a magyar nyelvre adaptált betűk megkönnyítették és gyorsították a kézírást, használatuk tehát igen praktikusak voltak. Másfelől erre az időszakra a szerzők, különösen Dévai munkái is egyre inkább elterjedtek, így mintául szolgálhattak a Batthyány-udvarban tevékenykedő írnokoknak.

Végezetül térjünk ki Batthyány Ferenc helyesírására. Feltűnő, hogy szemben írnokaival, saját leveleiben alig követi a Dévai Bíró-féle helyesírását. Ennek háttérében azonban nem ideológiai, hanem pedagógiai okokat találunk. Dévai Bíró látogatásának idején Batthyány már a harmincas évei végén járt, tehát jóval az ő (és Sylvester) helyesírási rendszerének kidolgozása előtt tanult meg (magyarul) írni, több mint valószínű a kancelláriai írásrendszerben. Erre az időszakra már kialakult a maga sajátos és bevett hangjelölési gyakorlata, melynek megváltoztatása rendkívül nehéz, s kivételes nyelvi tudatosságot igényel (jól mutatja ezt az, hogy még maga Sylvester és Dévai sem tudta hibátlanul alkalmazni saját helyesírását). Írásrendszerének „régimódi” megoldásai mögött tehát inkább megszokást, mint

---

¹⁸ Arról, hogy pontosan milyen műveket vitt magával Dévai a Batthyány udvarba jelenleg még nincs pontos információink. Nagyon valószínű azonban, hogy már ekkor dolgozik az Ortographia alapjain, s az sem kizárható, hogy a Batthyány-uradalomban területén élő ún. házas papoknak is vitt olyan könyveket melyek az ígéhirdetésben a segítségükre lehettek.

¹⁹ A Batthyány család székhelyeiről bővebben lásd Terbe 2010 és Koltai 2012.

²⁰ A hangjelöléseket bemutató részletes táblázatok a melléklet 2. és 3. számú táblázata.

sem ideológiai szemléletet kell feltételeznünk. Ezzel szemben az írnokok többsége gyakran a bálnál fiatalabb szerviensek közül kerültek ki (vö. KOLTAI 2012), akik gyermekkorukban már találkozhattak a Dévai-féle kiadványokkal.

14. Záró gondolatok

Tanulmányomban egy főúri levelezés helyesírási változását vizsgáltam a reformáció fényében. Vizsgálatom során kapcsolatot találtam az új helyesírási megoldások és a protestantizmus terjedése között, amiben kulcsszerepet tulajdonítok az egyes szerzőknek. Bár vizsgálatom szorosan a nyelvtudomány témakörébe tartozik, eredményei azonban felvetik egy interdiszciplináris kutatás lehetőségét. A nyelv és nyelvhasználat ugyanis szorosan összefügg, a társadalommal, mely létrehozza és használja azt. Egy helyesírási megoldás, tehát nem csak a nyelvtudomány számára hordoz információt, de végső soron művelődés és társadalomtörténeti jelként is értelmezhető és értelmezendő.

Források

- Borsa Gedeon szerk. 1971. *Régi magyar nyomtatványok. 1. 1473–1600.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig.* Régi Magyar Levéltár I. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melanchthon, Fülöp 1532. *Elementa Latinae Grammatices.* (<https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00028108&pimage=10&v=100&nav=&l=en>, letöltés ideje: 2016. november 15.)
- C. Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin-magyar nyelvtana.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zelliger Erzsébet. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 18, Budapest
- C. Vladár Zsuzsa 2004. Szenci Molnár Albert: Új magyar grammatika két könyvben. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Felhasznált irodalom

- Abaffy Erzsébet 1953. Író és nyomdász viszonya a XVI. századi nyomtatványainkban. *Magyar Nyelv* 49: 28–35.
- Abaffy Erzsébet 1965. Sopron megye nyelve a XVI. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Abaffy Erzsébet 1969. *XVI. századi nyugat-dunántúli missilis helyesírásáról.* *Nyelvtudományi Értekezések.* 62.
- Ács Pál 2013. *Paracletus. A mester és tanítványa. Erasmus és Komjáti Benedek.* (http://www.academia.edu/4210062/Paracletus._A_Mester_%C3%A9s_tan%C3%ADtv%C3%A1nya_Erasmus_%C3%A9s_Komj%C3%A1ti_Benedek letöltés dátuma: 2016. november 15.)
- Ács Pál 2004. A szentek aluvása. Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata. In: Bitskey István – Oláh Szabolcs szerk., *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban,* Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, Debrecen. 99–111. (http://www.academia.edu/5590126/A_szentek_aluv%C3%A1sa._D%C3%A9vai_M%C3%A1ty%C3%A1s_a_Patrona_Hungariae-eszme_protest%C3%A1ns_b%C3%ADr%C3%A1lata_De_dormitione_sanctorum._Matthias_D%C3%A9vai_and_Protestant_Criticism_over_Idea_of_Patrona_Hungariae letöltés dátuma: 2016. november 15.)
- Baddelley, Suzan – Voeste, Anja. 2012. *Orthographies in Early Modern Europe.* De Gruyter Mouton, Berlin/Boston.
- Balázs Géza – Dede Éva szerk. 2009. *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelen és jövője.* Inter Kht. – PRAE. hu, Budapest.
- Balázs János 1958. *Sylvester János és kora.* Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Bárczi Géza 1996. *A magyar nyelv életrajza.* Custos Kiadó, Budapest. 95–101, 211–212.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bartók István 2007. „Nem egyéb, hanem magyar poézis” *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben.* Klasszikusok. Universitas Kiadó, Budapest. 94–109.
- BENKŐ LORÁND 1998. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 120–182.

- Bunčić 2012. The standardization of Polish orthography in the 16th century. *Orthographies in Early Modern Europe*. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 219–254.
- Daniels, Peter T. 2013. The History of Writing as a History of Linguistics. In: Allan, Keith ed. *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford University press, Oxford. 53–71.
- Deme László 1965. *Helyesírási rendszerünk logikája*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 110. Budapest.
- V. Ecsedy Judit 1999. *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473- 1800*. Balassi Kiadó, Budapest.
- V. Ecsedy Judit 2000. *A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Farkas Vilmos 1971. *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Nyelvtudományi Értekezések 74.
- Farkas Vilmos 1982. *A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggései*. Nyelvtudományi Értekezések 111.
- Fitz József 1959. *A magyar könyv története 1711-ig*. Magyar Helikon, Budapest.
- Horváth János 1957. *A reformáció jegyében*. Második kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Iványi Béla 1990. A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei. Budapest.
- Joshi, R. Malatesha – Aaron, P.G. 2006. *Handbook of Orthography and Literacy*. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, New Jersey–London.
- Keszler Borbála 1995. *A magyar írásjelhasználattörténete a XVII. század közepéig*. Nyelvtudományi Értekezések 141. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2016. *Protestantizmus és magyar nyelv*. (<http://reformacio2017.hu/index.php/2016/08/24/unnepseggel-fogadtak-nagygalambfalvan-a-falut-futással-segito-lelkeszt-copy/>, letöltés dátuma: 2016. november 16.)
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kniezsa István 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koltai András 2012. Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14., Győr.
- Korompay Klára 1999. Néhány szempont a XVI. századi misszilisek helyesírás-történeti vizsgálatához. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára szerk., *Ember és nyelv. Tanulmányok Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. 101–102, 281–299, 579–593, 697–708, 781–786.
- Korompay Klára 2012. 16th-century Hungarian orthography. In: Baddeley, Suzan – Voeste, Anja. *Orthographies in Early Modern Europe*. De Gruyter Mouton, Berlin/Boston. 321–349.
- Korompay Klára 2014. A magyar mint közép-európai nyelv – helyesírás-történeti megközelítésben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 111–119.
- Lázs Sándor 2009. A nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége. In: Madas Edit szerk. *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 123–139.
- Lehocki-Samardžić Ana 2011. *A horvát grammatikográfia kezdetei; Bartol Kašić, 1604*. Bölcsészdoktori Disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szláv Nyelvtudományi Doktori Program.
- Madas Edit – Monok István 2003. *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Madas Edit szerk. 2009. *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest.
- MacMahon, Michael K. C. 2013. Orthography and the Early History of Phonetics. In: Allan, Keith ed. *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford University press, Oxford. 105–123.
- Pátrovics Péter 2009. A lengyel nyelv helyesírástörténete. In: Balázs Géza – Dede Éva szerk. 2009. *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelen és jövője*. Inter Kht. – PRAE. hu, Budapest. 113–125.
- Pombo, Elena Lamas 2012. Variation and standardization in the history of Spanish spelling. In: Allan, Keith ed. *The Oxford Handbook of the History of Linguistics*. Oxford University press, Oxford.
- Pind, Jorgen 2006 Evolution of an Alphabetic Writing System: The Case of Icelandic. In: R. Malatesha Joshi – P.G. Aaron. *Handbook of Orthography and Literacy*. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, New Jersey–London.
- Schwartz Erzsébet 1942. *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században. Értekezések a magyarországi latinság köréből 5*, Budapest.

- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szögi László 2005. A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig, *Educatio* 14/2: 244–66.
- Tarnai Andor 1984. „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tevan Andor 1984. *A könyv ezredéves útja*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varjas Béla 1960. Bevezető tanulmány. *Sylvester János. Új Testamentum. Újszigeet 1541*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Varjas Béla 1969. A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. In: Csapláros István – Hopp Lajos – Jan Reychman – Sziklay László szerk. *Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből*, Budapest. 79–128.

Melléklet

Hang	Sylvester	Dévai	Heltai
á	ā, a	á, a	á
c	cz	cz, tz	tz
cs	cz	cž, ts	cz
e	e, ė	e, é	e
é	è, ê	ė, é	é
g	g, gh	g	g
gy	g, ġ	ġ	gy
i	i	i	i
í	î, ī	î	í
j	y ²¹	y	í, y
k	k	k, c	k, c, ck
ly	l̃	l̃	ly
ny	ñ	ñ	ny
ó	ô	ô	ó
ö	ö̇	ö̇	ö̇
ő	ö̇	ö̇	ö̇
s	s,	s	s
sz	ſz, ß	ß	ß
ty	t̃	t̃	ty
u	v, u	v, u	u, v
ú	v, u	v, u, û	ú
ü	ü̇, v̇	ü̇, ü	ü̇
ű	ü̇, v̇	ü̇, ü, ẇ, ú, ű	ü̇
v	v, u, w	v, u, w	u, v
z	ß, z	z	z
zs	ś, ß	ś, s	ß

1. táblázat – Sylvester, Dévai és Heltai hangjelölése²²

²¹ Sylvester feltehetőleg a németből veszi át Kniezsa 59: 19

²² A táblázatban Sylvester és Dévai esetében félkövérrel a Vietornál munkáik hiányzó betűk.